

Ольга Володимирівна Мороз (§ 1–4)

Наталія Вадимівна Ходєєва (§ 5–7)

Глава 6. ФІЗИЧНА ОСОБА

У цивільному праві суб'єкти, які виступають учасниками майнових і особистих немайнових відносин, іменуються особами. Поняття «особа» є узагальнюючим. Воно охоплює всіх суб'єктів цивільних правовідносин. Фізична особа – це людина. Але слово «людина» є найбільш загальним і, окрім поняття «фізична особа», вбирає в себе і такі поняття, як: біологічна істота, громадянин, особистість, індивід, член соціуму тощо. Тобто термін «людина» вказує на біопсихосоціальну сутність того, що воно позначає, і є родовим поняттям. Термін «фізична особа» є спеціальним та застосовується для позначення людини в її особливій сфері суспільного життя, пов'язаної, перш за все, з цивільними відносинами. Воно має окреме від інших змістовне навантаження, виокремлюючи людину як учасника саме цивільних відносин. Тому зміст даної глави посібника спрямовано на формування цілісного уявлення людини як фізичної особи, як суб'єкта цивільних прав, ознайомлює з юридично значущими умовами та передумовами, які дозволяють розглядати її учасником цивільних відносин та відмежовувати від інших учасників таких же відносин.

§ 1. Поняття фізичної особи

Фізичною особою, як учасником цивільних відносин, є людина.

До фізичних осіб належать громадяни України (тобто люди, що перебувають у правовому зв'язку з державою Україна і тому наділяються особливими правами та обов'язками), іноземці (громадяни чи піддані інших країн), біженці – громадяни інших країн, які за політичні, релігійні чи інші погляди переслідуються і вимушені перебувати поза юрисдикцією своєї країни, особи без громадянства (апатриди). Особливу категорію становлять особи з подвійним громадянством.

За загальним правилом, усі фізичні особи на території України у приватній сфері мають рівні права з громадянами України, крім випадків обмеження в правах іноземців на підставі спеціального закону у відповідь на обмеження в таких же правах громадян України на території цих країн. Проте дані випадки у цивільному праві є доволі рідким явищем.

Індивідуалізація фізичної особи як учасника цивільних правовідносин забезпечується, передусім, її ім'ям. Адже фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям (ч. 1 ст. 28 ЦК). Навіть у тих випадках, коли особа здійснює свої права через інших осіб

(представників), наслідки (суб'єктивні права та юридичні обов'язки) настають для певної конкретної фізичної особи.

Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не випливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить. Перше правило відображає традицію, ментальність, а друге – виняток із загального правила. Воно пояснюється тим, що для деяких національностей нема такого поняття, як по батькові, і для них воно в їх офіційних документах не вказується. При здійсненні окремих цивільних прав фізична особа відповідно до закону може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без зазначення імені. Зокрема, таке право належить автору або виконавцю твору.

У разі зміни імені фізична особа повинна повідомити про це своїх боржників та кредиторів.

§ 2. Цивільна правоздатність: поняття та зміст

Правоздатність – це здатність фізичної особи мати цивільні права та обов'язки. Ця здатність є абстрактною, оскільки вказує на потенційну можливість людини виступати носієм цивільних прав та обов'язків. Вона може бути реалізована, а може так і залишитися правовою можливістю і не залежить від наявності чи відсутності у конкретної особи тих чи інших цивільних суб'єктивних прав або обов'язків. Цивільна правоздатність виникає в момент народження дитини живою та припиняється з її смертю.

Народження дитини живою – це відділення від організму матері плода, який дихає або має будь-які інші ознаки життя, такі як серцебиття, пульсація пуповини, певні рухи скелетних м'язів. Хоча цивільна правоздатність фізичної особи виникає в момент її народження, у випадках, установлених законом, можуть охоронятися інтереси зачатої, але ще не народженої дитини. Наприклад, при спадкуванні.

Померла особа (померлий) – це особа, стан якої визначено як незворотна смерть, тобто смерть мозку, або біологічна смерть.

Усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки. Адже згідно зі ст. 24 Конституції України не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Тому будь-яка фізична особа має усі особисті немайнові та майнові права, встановлені Конституцією України, ЦК, іншими законами, або

хоча і не встановлені, але такі, що не суперечать закону та моральним засадам суспільства.

Характерними ознаками правоздатності є:

- природна здатність людини мати цивільні права та обов'язки;
- виникнення в момент народження та припинення у момент смерті;
- є рівною для фізичних осіб незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;

– невідчужуваність та неможливість обмеження фізичної особи у правоздатності, крім випадків, коли таке обмеження передбачено Конституцією України. Фізична особа не може відмовитися від правоздатності або самостійно чи на підставі правочину з іншими особами її обмежити. Правочин, що обмежує можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, є нікчемним. Правовий акт Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб не може обмежувати можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, крім випадків, коли таке обмеження передбачено Конституцією України.

§ 3. Цивільна дієздатність: поняття та види

Цивільна дієздатність – це здатність фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. Обсяг цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється ЦК і може бути обмежений виключно у випадках і в порядку, встановлених законом.

Відповідно до ч. 1 ст. 30 ЦК цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може ними керувати.

Усвідомлення значення своїх дій означає, що фізична особа розуміє характер власних дій та передбачає їх наслідки.

Керування діями означає здатність фізичної особи своєю волею вирішувати питання про здійснення певних дій чи утримання від них.

Цивільна дієздатність поділяється на дві складові: правочиноздатність та деліктоздатність. *Правочиноздатність* – це здатність особи своїми діями самостійно укладати правочини. *Деліктоздатність* – це

здатність особи нести самостійну цивільну відповідальність за свої дії (бездіяльність).

Залежно від обсягу правочиноздатності та деліктоздатності встановлено наступні **види цивільної дієздатності**: часткова, неповна, повна, обмежена дієздатність та абсолютна недієздатність.

Часткова дієздатність визнається за особами у віці до 14 років (малолітні особи). Відповідно до обсягу їх правочиноздатності вони можуть самостійно:

1. Вчиняти дрібні побутові правочини. Ознаками такого правочину є: спрямованість на задоволення побутових потреб особи; відповідність фізичному, духовному чи соціальному розвитку особи; стосується предмета, який має невисоку вартість.

2. Здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Наприклад, право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності, право перешкоджати будь-якому посяганням на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності тощо.

Щодо деліктоздатності, то малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду.

Неповна цивільна дієздатність визнається за особами у віці від 14 до 18 років (неповнолітні особи). Відповідно до обсягу їх правочиноздатності вони можуть самостійно:

1. Вчиняти дрібні побутові правочини.
2. Здійснювати як особисті немайнові, так і майнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.
3. Розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами.
4. Бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи.
5. Укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним ними на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку);
6. Обирати місце свого проживання, якщо законом не встановлено обмежень.
7. Надавати згоду на надання медичної допомоги, вибір лікаря та методів лікування відповідно до його рекомендацій.

8. Вільно пересуватися по території України та вибирати місце перебування.

9. Подавати заяву про прийняття спадщини без згоди своїх батьків або піклувальника.

10. З досягненням шістнадцяти років на власний розсуд змінити своє прізвище та (або) власне ім'я та (або) по батькові.

Неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. На вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвіл органу опіки та піклування.

Щодо деліктоздатності, то неповнолітня особа особисто несе повну майнову відповідальність. Якщо ж у неповнолітньої особи недостатньо свого майна для відшкодування збитків (шкоди), то додаткову (субсидіарну) відповідальність, в частці, якої не вистачає, несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник, за умови, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо неповнолітня особа перебувала у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини.

Повна цивільна дієздатність, за загальним правилом, визнається за фізичними особами, які досягли 18 років (повноліття), а також за особами, які до досягнення повноліття уклали шлюб або емансиповані. Виникнення повної цивільної дієздатності пов'язано зі здатністю особи повністю усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

Таким чином, повна цивільна дієздатність фізичної особи виникає з:

- досягненням 18 років (повноліття);
- реєстрацією шлюбу, якщо шлюб укладається до досягнення 18 років. Такий шлюб може бути укладено, якщо суд, за заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, своїм рішенням надає їй право на шлюб, за умови, що це відповідає інтересам заявника. У разі подальшого припинення шлюбу до досягнення фізичною особою повноліття або визнання шлюбу недійсним з підстав, не пов'язаних з протиправною поведінкою неповнолітньої особи, набута нею повна цивільна дієздатність зберігається;

- емансипацією. **Емансипація** – це надання неповнолітнім особа повної дієздатності, якщо:

1. Вони записані матір'ю (батьком) дитини або досягли шістнадцяти років і працюють за трудовим договором. За наявності вказаних умов *емансипація відбувається за рішенням* органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду.

2. Вони досягли шістнадцяти років і бажають займатися підприємницькою діяльністю. За наявності вказаних умов *емансипація відбувається за наявності письмової згоди* на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування. У цьому разі фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця.

Набута повна цивільна дієздатність зберігається за емансипованими особами навіть у разі подальшого припинення трудового договору, припинення фізичною особою підприємницької діяльності.

Відповідно до обсягу правочиноздатності особи, які мають повну цивільну дієздатність, можуть самостійно набувати для себе будь-які цивільні права і самостійно їх здійснювати, створювати для себе будь-які цивільні обов'язки та виконувати їх, вчиняти будь-які правочини.

Щодо деліктоздатності, то фізична особа з повною дієздатністю особисто несе повну майнову відповідальність.

Обмежена цивільна дієздатність встановлюється для фізичних осіб, які хоч і набули повну дієздатність, але, за певних причин, не здатні усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Підставами обмеження цивільної дієздатності фізичних осіб є:

– психічний розлад, який істотно впливає на здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними;

– зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо за умови, що тим самим особа, яка зловживає, ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Обмеження цивільної дієздатності відбувається у судовому порядку.

Відповідно до обсягу правочиноздатності обмежено дієздатні особи можуть самостійно вчиняти дрібні побутові правочини. Правочини, що виходять за межі дрібних побутових, одержання заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів особи здійснюються за згодою (щодо

отримання доходів – письмового дозволу) піклувальника. У разі відсутності дозволу доходи обмежено дієздатної особи отримує її піклувальник.

Щодо деліктоздатності, то особа, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно несе повну відповідальність за свої дії (бездіяльність).

У разі: видужання фізичної особи або такого поліпшення її психічного стану, який відновив у повному обсязі її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; припинення фізичною особою зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо суд поновлює її цивільну дієздатність.

Абсолютна недієздатність встановлюється судом для фізичних осіб, які внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатні усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Вона виникає з моменту набрання законної сили рішенням суду про це. Проте, якщо від часу виникнення недієздатності залежить визнання недійсним шлюбу, договору або іншого правочину, суд з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи та інших доказів щодо психічного стану особи може визначити у своєму рішенні день, з якого вона визнається недієздатною.

Відповідно до обсягу правочиноздатності абсолютно недієздатна особа не може самостійно вчиняти будь-які правочини. Останні від її імені та в її інтересах вчиняє її опікун.

Щодо деліктоздатності, то абсолютно недієздатна особа не несе цивільно-правової відповідальності за завдану нею шкоду. Така шкода відшкодовується опікуном або закладом, який зобов'язаний здійснювати нагляд за недієздатним, якщо вони не доведуть, що шкода була завдана не з їх вини.

За заявою опікуна або органу опіки та піклування суд поновлює цивільну дієздатність фізичної особи, яка була визнана недієздатною, і припиняє опіку, якщо буде встановлено, що внаслідок видужання або значного поліпшення її психічного стану у неї поновилася здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

§ 4. Визнання фізичної особи безвісно відсутньою

Визнання безвісної відсутності – це встановлення в судовому порядку факту тривалої відсутності фізичної особи в місці її постійного проживання, коли місцезнаходження її та причини відсутності невідомі. Таке визнання вчиняється для усунення невизначеності у цивільних відносинах, учасником яких є відсутня особа.

Фізична особа може бути визнана судом безвісно відсутньою, якщо протягом одного року в місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування. У разі неможливості встановити день одержання останніх відомостей про місце перебування особи, початком її безвісної відсутності вважається перше число місяця, що йде за тим, у якому були одержані такі відомості, а в разі неможливості встановити цей місяць – перше січня наступного року. Ці справи за заявою заінтересованих осіб розглядаються судом у порядку окремого провадження.

Правові наслідки визнання особи безвісно відсутньою:

1. На підставі рішення суду про визнання фізичної особи безвісно відсутньою нотаріус за останнім місцем її проживання описує належне їй майно та встановлює над ним опіку. За заявою заінтересованої особи або органу опіки та піклування над майном особи, зниклої безвісти, опіка може бути встановлена нотаріусом до ухвалення судом рішення про визнання її безвісно відсутньою.

2. Опікун над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти, приймає виконання цивільних обов'язків на її користь, погашає за рахунок її майна борги, управляє цим майном в її інтересах.

3. За заявою заінтересованої особи опікун над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти, надає за рахунок цього майна утримання особам, яких вони за законом зобов'язані утримувати.

4. Припиняються зобов'язання, які мають особистий характер і тісно пов'язані з особистістю визнаної безвісно відсутньою фізичної особи, зокрема представництво за довіреністю.

5. Шлюб може бути розірвано у спрощеному порядку, тобто органом державної реєстрації актів цивільного стану за заявою одного із подружжя.

Якщо фізична особа, яка була визнана безвісно відсутньою, з'явилася або якщо одержано відомості про місце її перебування, суд за місцем її перебування або суд, що постановив рішення про визнання особи безвісно відсутньою, за заявою цієї особи або іншої заінтересованої особи скасовує рішення про визнання фізичної особи безвісно відсутньою.

На підставі скасування рішення суду про визнання фізичної особи безвісно відсутньою опіка над майном припиняється, а сама особа поновлюється у тих правах, поновлення яких можливе.